

Szent István veszprémi püspökségnek írt adománylevele mint nyelvtörténeti forrás*

2. rész

4. Az eredeti oklevél rekonstruált szórványaiból levonható hangtani következtetések

4.1. A rövid magánhangzók feltételezett rendszere

1. táblázat

Az eredeti oklevél rövid magánhangzóinak feltételezett rendszere

Veláris		Palatális	
Illabiális	Labiális	Labiális	Illabiális
	<i>u</i>	<i>?ü</i>	<i>i</i>
	<i>o</i>		<i>ě</i>
<i>ă</i>	<i>~ ?a</i>		<i>e</i> <i>~ ä</i>

Mivel Szent István eredeti oklevele elveszett, ezért természetesen ennek hangállományát az átiratokból következtethetjük vissza. Fontos kiemelni, hogy az *ü* meglétére nincs közvetlen bizonyítékunk. Az kétségtelen, hogy e hang bizonyosan már az ősmagyar kor elején is jelen volt a magyar magánhangzók rendszerében (E. ABAFFY 2003a: 123), gyér szórványanyagunkban azonban egyik helynév sem tartalmazza egyértelműen. Azért feltételezzük mégis, hogy az eredeti oklevélben szerepelhetett, mert az *Avsy* szórvány első szótagjában ejtészváltozatként megengedhető (*Üsi*).

Csupán az *Apurig* szórványban találhatunk *a* hangot. Felmerülhet a kérdés, hogy az *A* betű mögött *a* vagy *ă* hangot feltételezzünk, hiszen számos kutató álláspontja szerint (részletesebben l. BÁRCZI 1951: 95–96) az ősmagyar és a korai ómagyar korban még nincsen labiális *a*, hanem csak a 11. században indulnak meg a hangot létrehozó tendenciák, viszont oklevelünk első megfogalmazása épp a 11. századra datálható. Figyelemre méltó, hogy a TA. *bolatin* szórványának első szótagjában már labiális *a* hangot is feltételezhetünk, amely váltakozhatott illabiális *ă*-val: *balatin* (uo.). A labiális *a* jelölésére a korai ómagyarban gyakran alkalmaztak a scriptorok *o* betűt, l. pl. ŐMS.: *Volek fyrolm*; Anonymus: *Tosu*, *Thosu* (KNIEZSA 1952: 14; E. ABAFFY 2003b: 325). Hogy az *Aporig* *a* betűje mögött labiális hangot

* A dolgozat az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. – Az első részt lásd MNy. 2022: 289–300.

is feltehetünk, azt az bizonyítja, hogy e személynevet az Árpád kor későbbi szakaszában *a* és *o* betűvel is jegyezték, igaz, *a* kezdőbetűvel egyedül a mi oklevelünkben adatolható: 1220: Fabianus de villa Beka impetiit Samsonem de genere *Opour* de damno triginta marcarum; 1253: Aba de genere *Opoor*; 1271: de iuxta Morzol Zloukfelde ... iuxta metas Alexandri filij *Opour* (ÁSznt.). Az *o* betűvel való jelölés gyakoriságát a „feljebb jelölés” gyakorlata magyarázza. SZENTGYÖRGYI RUDOLF ugyanis rámutatott (2010a: 76), hogy az *a* és *o* közötti ingadozás – a helyesírás konzervatívabb módja mellett – annak tulajdonítható, hogy az idő előrehaladtával egyre jellemzőbb lett az *a* tendencia, hogy a jelölési rendszer „feljebb tolódik”. Ez esetünkben azt jelenti, hogy az *a* hangot gyakran *o* betűvel, az *o* betűt pedig gyakran *u*-val írják, pl. TA.: *monarau* ~ *munorau* ’mogyoró’ (vö. BENKŐ 1980: 92 is). Ezt a feljebb jelölést láthatjuk az imént kiemelt adatokban az *Apor* esetében.

Csupán a *Hurhyda* szórványunkban találunk *u* hangot. Az *ur-* ’úr’ előtag *u* hangja ugyanis valószínűleg a finnugor kori **u* hangból származik (EWUng.).

Valószínű, hogy *o* fonémát tartalmaz az *Apurig*, a *Morzolfeu* és *Colon* szórványunk.

Az *Apurig*-et vizsgálva érdemes megjegyezni, hogy e korban – a fentebb tárgyalt feljebb jelölés okán – az *o* hangot gyakran *u* betűvel írják (E. ABAFFY 2003b: 329), esetünkben pedig ez azért releváns, mert az *u* betű *u* hangértékét kizárjuk. Bár a 11–14. században lezajlott az *u* > *o* nyíltabbá válás, ebben a személynév nem vehetett részt, ugyanis a 2. szótagban eredeti *o*-t kell rekonstruálni¹⁶. Erre utal, hogy *u* betűvel egyedül a mi oklevelünkben adatolható a hang jegyzése az Árpád korban (az ÁSznt. adatai szerint). Így tehát a későbbi adatok sem támogatják az *u*-s ejtést. Mindezek alapján Szent István oklevelének scriptora a feljebb jelölés szokása miatt a név *o* hangját *u* betűvel rögzíthette. (A név későbbi adataiban felbukkanó *oo* és *ou* betűkapcsolatok feltehetőleg hosszú *ó* hangra utalnak, amely lehet nyúlás eredménye, de felveti az *apó* köznévből való képzés lehetőségét is.)

Az *Apurig u* ~ *o* problémája mellett kell tárgyalnunk a *Colon o* betűi mögött álló fonémákat is, hiszen az *o* és *u* hang írásában ingadozást feltételezhetünk. Mint fentebb említettük, az *o* hangot jelölhették *u* betűvel – 1055: *aque, que vocatur Culun* (DHA. 151) –, de jegyezhatték *o* betűvel is, viszont hogy oklevelünkben az utóbbi érvényesül, arra enged következtetni, hogy az oklevél scriptora nem alkalmazta következetesen a feljebb jelölést.

Morzolfeu Morzol előtagja szláv közvetítéssel került nyelvünkbe **Mъrselъ* ~ **Murselъ* alakban (vö. *Mursella* ’a mai Marcaltó környéki római kori város’), végsősoron az illír **murs-* ’mocsár’ köznévből eredeztethető (FNESz.). Számolhatunk az *u* > *o* > *a* kétszeres nyíltabbá válással, vö. pl. uráli-finnugor **kunta* > TA.: *hodu* > *had*; 1229/: *Pulgar* > 1292: *Polgaar* > 1329: *Palagar* (E. ABAFFY 2003b: 330). Ennek keretei között a szlávból átvett **Murselъ* véghangzója elnémult, a magánhangzó-harmónia okán a második magánhangzó *o* hanggá alakult, ok-

¹⁶ Azért nem lehetett *u* hangértéke, mert feltehetően az *apa* szó tövéből származik a személynév (FNESz. *Aparhant*), ehhez pedig egy denominális *-r* névszóképző járulhatott (MELICH: 1957: 177).

levelünk keletkezésének idejére pedig az első magánhangzó nyíltabbá vált, így megkapjuk a *Morzol* [morszol] alakot. Ki kell emelni, hogy a későbbre adatulható *Murzol* írásformák régebbi állapotot tükröznek, hiszen ebben még a **murs-* etimon *u* fonémája is megmutatkozhat, nyíltabbá válási állapot előtti alakként. Erre pedig két magyarázatot is adhatunk. Egyfelől – mint ez minden tendencia esetében elmondható – nem az egész nyelvterületen egy időben zajlott le a nyíltabbá válás, ennek alapján akár évszázadokig is ingadozhattak a nyíltabbá válás előtti és utáni állapotok. Így könnyen lehet, hogy a korabeli adatfelvétel helyén már lezajlott a folyamat, míg a későbbi *Murzol* adatot szolgáltatók körében csak később következik be. Számításba kell vennünk továbbá, hogy az *u* és *o* ejtése és írása még ingadozik, később azonban az *o* fonéma mindkét szótag magánhangzójának helyén megszilárdul, majd mindkettő nyíltabbá válik, s létrejön a mai *Marcal* alak.

Palatális *i* hangot találhatunk a *Ysseggrad*, *Cari*, *Bergeni*, *Apurig*, *Fyley* és *Hurhyda* szórványokban. *Cari* és *Bergeni* esetében hangsúlytalan helyzetben helyezkednek el, és bizonyos, hogy a két *i* már az elnémulás előtti zárt fázisban mutatkozik. Hangsúlytalan szótagban helyezkedik el az *i* az *Apurig* víznévben, aminek *-ig* [idzs ~ igy] utótagja bizonyos álláspontok szerint az uráli **βete* alapszóra vezethető vissza (vö. PELCZÉDER 2017: 104), amiből arra lehet következtetni, hogy e szórvány *i* fonémája ősi örökség, az uráli **ē* fonémából származik. Ritkán ugyanis, de előfordul, hogy az alapnyelvi *ē* hangnak a magyarban *i* megfelelése lesz, s így létrejöhet a *víz* és az *igy* lexéma is (E. ABAFFY 2003a: 125). Az ómagyar kor során az *-igy* utótagban található *i* hang labializálódik, *i* > *ü* hangváltozással *-ügy* utótag válik belőle, ezt az alakot őrzik későbbi nyelvm emlékeink – 1290: *Keykug* (TESz.); 1434: *Wyzaflowgy* (Oklsz.); 1548: *fluvium fekete Wgh* (PELCZÉDER 2017: 104). Az *igy* ~ *ügy* ugyanakkor változatként összekapcsolandó, ugyanis már az ősmagyar korban is lehetett egy illabiális és egy labiális jellegű nyelvjárás, amelyek közegében megmaradt az *i* ~ *ü* kettősség (E. ABAFFY 2003a: 124).

Hangsúlyos szótagban helyezkedik el az *i* fonéma a *Ysseggrad* és *Fyley* helynevekben. *Ysseggrad* *i* fonémája – szláv névadás lévén – szláv *i*-re megy vissza, a *Fyley* *i* fonémája pedig a latin *i* hangra vezethető vissza¹⁷, majd az ómagyar korban lezajló labializáció hatással volt a fonémára, így *i* > *ü* hangváltozással kapjuk meg a név mai alakját.

A *Fyley ey* betűkapcsolata jelölhet diftongust vagy *ej* hangkapcsolatot. Amennyiben az előbbi fogadjuk el, akkor meg kell állapítanunk, hogy a *Fil* személynévhez járulhatott egy *ei* > *-ē* ~ *-i* ~ *-i* birtokjel.

Végezetül áttekintjük a *Hurhyda y* betűjével jelölt hang problémáját. Könnyen hihetnénk (a veláris toldalékolás miatt), hogy a *híd* tövében ez idő tájt egy veláris *i*-t látunk. A veláris *i* ősmagyar kori helyzetét hosszú idők óta viták övezik. Meglétét általában két példával szokás igazolni: egyfelől a mai magyar nyelvben, ha a toldalék előtti palatális *i* hangot tartalmazó szótag után veláris magánhangzóval rendelkező toldalék illeszkedik (*nyílam*, *iszom*), akkor ezen *i* hangról feltételezhetjük, hogy eredendően veláris *i* lehetett. A magánhangzó-harmóniára való

¹⁷ Attól függően, hogy melyik etimológiát fogadjuk el. A személynév lehetséges etimológiáit l. a toldalékmorfémák tárgyalásánál (5. pont).

törekvésből ugyanis arra lehet következtetni, hogy ha a toldalék veláris, akkor az előtte álló törmorféma szótagjának is velárisnak kellett lennie. Egy másik érvként e hang mellett azt szokták felhozni, hogy a vándorláskori török jövevényszavakban a török veláris *i* a magyarba is veláris *i* hangként került át: *qıyın* > *kijin* > *kijin* > *kín*, amely toldalékolva *kínok*, *kínos*, *kínoz*... stb. (E. ABAFFY 2003a: 107), ez utóbbi érvet azonban a legújabb kutatások részben cáfolni látszanak. Az olyan török eredetű jövevényszavakban ugyanis, mint a *bársony*, *sátor*, *tolmács*, korábban az *o* helyére pusztán *i* hangot rekonstruáltak, a legújabb kutatások azonban kimutatták, hogy ennek helyére *u* hang is visszakövetkeztethető, így tehát a döntő kérdés továbbra is az, hogy a finnugor, illetve ugor korból örökölhettük-e a veláris *i* hangot. Ha ugyanis igen, akkor az ősmagyar korra, valamint az ómagyar kor elejére is feltételezhető a megléte (GERSTNER 2018: 109–110; a veláris *i*-ről l. másként KIS 2005: 5–26).

Ki kell azonban emelnünk, hogy a veláris toldalékolásból nem mindig következik az, hogy a törmorféma *i* hangja veláris gyökerű. SZENTGYÖRGYI RUDOLF rámutat, hogy a veláris *i* palatalizációjának következményeként kialakult egy olyan nyelvi mikrorendszer, amelyben az átadónyelvi palatális *i* hangok is analogikusan veláris toldalékolást kaphatnak (2013: 229). Ez azzal magyarázható, hogy a veláris *i* palatalizációja után számos szó esetében következett be olyan változás, miszerint az első szótag immár magas hangrendű, ám a toldalék veláris marad: *íjat*, *nyíllal*... stb. Ezt a mikrorendszert a magyarra igen jellemző magánhangzó-harmóniának le kellett volna bontania, ám ez nem történt meg. Sőt, nemcsak a valóban veláris *i* gyökerű szavak esetében maradt meg a veláris toldalékolás, hanem az analógia az eredetileg palatális *i* hangú tövel rendelkező szavaknak is veláris toldalékolást adott (SZENTGYÖRGYI 2013: 229). Minden bizonnyal ebbe a mikrorendszerbe épült be a *híd* szavunk is.

Az *Hurhyda* -*hyda* utótagja alán jövevényszó (< **χīd*). Toldalékolása veláris, az etimológiája és az ómagyar kori helyesírása azonban nem utal arra, hogy a főhangzó valóban veláris lett volna. Szórványemlékeink zömében *y* betűvel jelölik a kérdéses hangot, szórványosan azonban (talán az ómagyar kori nyíltabbá válással összefüggésben) *e*-s alakjai is előfordulnak: 1290: Orrothlonheda (TESz.); 1420: Zaponyheda (Oklsz.).

Zárt *ē* hanggal találkozhatunk többek között a *Bergeni* helynévben. *Bergeni* esetében figyelembe vehetjük, hogy e szónak személynévi eredetet szokás tulajdonítani, amelyben az ótörök *ber-* 'ad, ajándékoz, férjhez ad, fizet' etimont fedezhetjük fel (FNESz.). Sok esetben nehéz eldönteni, hogy a kérdéses betű *e* vagy *ē* hangot jelöl-e, hiszen a kancelláriai helyesírás a kettő között nem tesz különbséget (BÁRCZI 1951: 88). Azonban mivel a mai *Börgönd* alakot csak *ē* > *ö* labializációval kaphatjuk meg, ezért elfogadhatjuk, hogy a hang középső nyelvválású; továbbá érdemes hozzátenni azt is, hogy a török jövevényszavak esetében gyakori az *ē* > *ö* labializáció.

Zárt *ē* hangot gyaníthatunk még a *Wesprem* második szótagjában, illetve a *Vyssegrad* *e* betűje mögött. Párhuzamként említhetjük a lengyel *Wyszogród* (FNESz.) középzárt *o*-ját.

Csupán a *Wesprem* szórványunkban találkozunk a nyílt *e* hanggal, ennek első *e* betűje mögött.

Minden bizonnyal legalsó nyelvállású nyílt *ā* hangot fedezhetünk fel a *Cari* szórványban. E hang korai megléte és *a* betűvel való rögzítése nem példátlan: 1195: *Parasne* 'Peresznye'; 1282: *Alek* 'Elek' (E. ABÁFFY 2005: 328 – bár az *Elek* személynév korai adata őrizhet eredeti, etimologikus *ā*-t is). Hogy a legalsó nyelvállású *ā*-t olykor *a* betűvel jelölik, az magyarázhatja, hogy a scriptor akusztikai benyomásai szerint jegyezte a szöveget. A hang meglétét az is bizonyítja, hogy helynév törzsnévből keletkezett, amelynek etimonja a török *kār* 'óriási, roppant nagy, hatalmas' lehet (FNESz.). Konsztantinosz császár 950 körül a magyar törzsek felsorolásakor *Kapñ* [kări]-ként említi a *Kér* törzsnevet (DAI. 12.). Az *a* betűvel való rögzítés mindenesetre arra is utalhat, hogy már a korai ómagyar korban is létezhetett – akár nyelvjárási jelleggel – nyílt *ā*-zö ejtés. (A kérdést bő adattárral tárgyalja BENKŐ 1998.)

Az *Avsy* szórványunkban az *av* betűkapcsolat státusa erősen problematikus. Az eddigi szakirodalom többnyire elfogadta, hogy a szórvány azonosítható a mai *Ősi* település nevével (PAIS 1928b: 172, a TESz. 3: 39 kérdőjellel vonja ide, DHA. 1: 484, ÉRSZEGI 2010: 23), így azonban választ kell találnunk arra a kérdésre, hogy miképpen jelölhet az *av* betűkapcsolat *ō* hangot. A fonéma vizsgálatához mindenekelőtt fontos kiemelni, hogy a TESz. szerint a helynévben megtalálható *ős* közszt a 18. századig rövid magánhangzóval ejthették, hosszú *ō*-vel csupán a 18. század második felétől adatható. Ugyanakkor e feltevéshez is érdemes óvatosan viszonyulni, hiszen a magánhangzók időtartam-jelölése még a 18. században is bizonytalan lehet. Az ómagyar kori *av* betűkapcsolatok rendszeren mély magánhangzók jelölői, ami az *ős* szóban hangrendi okokból kizárható.

Mivel Veszprém környéke a tárgyalt terület, ezért jogosan gondolhatnánk még, hogy az *a* betű itt szintén *ā* hangot jelöl, mint a *Cari* esetében. Ez azonban több ok miatt kizárható. Egyfelől semmi nem utal arra, hogy az *ős* szavunk vagy az ebből létrejött személynév, illetve helynév a 11. században diftongussal is ejtethető lett volna. Ha mégis diftongust feltételeznénk, akkor abból hosszú *ō* hang monoftongizálódott volna. Jóval nagyobb eséllyel vehető számba a rövid *ō*-s ejtés, hiszen az ugyanezen személynévből származó *Öskü* is rövid kezdőhanggal ejtendő.

Az *ō* hang kialakulása, illetve megszilárdulása előtt más kezdőhang szerepelhetett szavunkban, ez pedig lehetett az alapnyelvi eredetű *i* – 1195: *Menyi* milostben teremteve eleve mív *ifemucut* adamut (HB.) – vagy *ü* (*i* > *ü* labializációval): 1082: *In predio Clety habet ecclesia ... vinitores: Texe, Besew, Ws et alios*; 1198: *III. mansiones libertinorum ... Cozug cum III filiis Vs, Ded, Beus, Cuc*; 1213/1550: *Vs* Hodnogy impetiit Maraz (ÁSzt.). Utóbbiaknál pedig már *ō* hangot is feltételezhetünk az *ü* mellett¹⁸. Ezt követően a szót elkezdi *eu* ~ *ev* betűkapcsolattal jegyezni: 1199: *Nomen uni Cobov uxori sue Chunus filio Euse* (OkISz.), 1200 k.: *Usubu et Eusee... pugnare ... ceperunt* (An.: ÁSzt.). Az idézett betűkapcsolatok mögött már bizonyosan *ō* vagy *ō* hang állhatott; ezt támasztja

¹⁸ A Halotti Beszéd BENKŐ LORÁND-féle olvasatában is találkozunk *u/v* betűvel jelölt *ō* hanggal: *isemucut* [isēmüköt]; *emdul* [ēmdöl] (BENKŐ 1980: 47).

alá KNEI ZSA ISTVÁN is, aki megjegyzi, hogy az *ev* betűkapcsolat a 13. században nemcsak *eü*-t jelöl, hanem *ö* és *ő* hangot is (1952: 52). Valószínűnek tartjuk, hogy az oklevél másolói a saját koruk helyesírásának befolyása alatt álltak, amikor a szökezdő *ev* betűkapcsolatos helyesírást kívánták követni. Ebből a *v* betű a hagyománynak megfelelő, az *a* hozzákapcsolása azonban teljesen szokatlan, inkább a scriptor hibázásának tulajdonítható. Szent István korában feltehetőleg **Vsy* [Üsi] alak szerepelt az eredeti oklevélben, az átírás korára pedig lezajlott az *ü* > *ö* hangváltozás. A másolók saját koruk kiejtése és helyesírása szerint *ev* betűkapcsolatot kívántak írni, s ekkor történhetett meg az *e* > *a* betűtérítés.

4.2. A hosszú magánhangzók feltételezett rendszere

Az *Avsy* helynév végén feltehetőleg *i* hangot rekonstruálhatunk, hiszen az *ős* közszónak (és személynévnek) az ősmagyar kor végén és az ómagyar kor elején véghangzóval kellett bírnia, amelyhez esetenként egy **-i* lativusrag vagy személynévképző, esetleg helynévképző járult. Az így létrejött **ei* diftongus legkésőbb Szent István korára monoftongizálódott. Az *i* > *i* rövidülés a 13–14. századra tehető.

A hosszú magánhangzók közül az *á* jelenlétét is feltehetjük az *Hurhyda* és a *Űssegrad* helynevekben. Az E/3. *-a* birtokos személyjel az Árpád-kor elején még hosszú lehetett, ezért az *Űrhida* helynév ejtése is *Űrhidá*-ként rekonstruálható. BENKŐ a KTSz. olvasatában (1980: 50–51) *á* ~ *á* olvasati alternatívát ad erre a morfémára, de a szövegemlék legalább másfél-két évszázaddal későbből való. – Mint azt a korábbiakban már tárgyaltuk, a *Űsegrad* kétségtelenül szláv névadás eredménye, az eredeti nevet KISS LAJOS **Űssegradъ* formában rekonstruálja (FNESz.). Ugyanakkor KRISTÓ GYULA rámutatott, hogy a *-grad* végződésű helyneveink csak valamely délszláv nyelvből, leginkább a bolgárból kerülhettek a magyar nyelvbe (1986: 35), e délszláv nép pedig feltehetően hosszú magánhangzóval, *á*-val ejthette a szót, l. szb.-hv. *Űsegradъ* (FNESz.). Mivel pedig a magyarság már az ősmagyar kor óta ismerte a hosszú *á* hangot, így nem okozhatott gondot e helynév *á*-val történő ejtése.

4.3. Diftongusok az eredeti oklevél szórványaiban. Eredeti oklevelünkben a *Morzolfeu* és *Fyley* szórványokban találkozhatunk diftongussal. Mindemellett ki kell emelni, hogy az +1257/1263 u. átiratban jegyzett *Sool* alak az eredeti oklevélben – már ha egyáltalán szerepelt e helynév az eredetiben – minden bizonytalansággal vagy két (ill. hosszú) magánhangzóval, vagy diftongussal hangozhatott első királyunk korában. Mivel azonban a helynév egy utólag hozzátoldott rétegben jelenik meg, ennek diftongusát még hipotetikusán sem rekonstruálom az eredeti oklevél hangkészletébe.

A *Fyley* szórványban *ei* diftongussal (vagy *ej* szóvéggel) találkozhatunk. A személynév *e* szóvégi vokálisához egy *-i* (~ *-j*) toldalék járult. A szóvégi *e* és a toldalék diftongusban egyesült, a diftongusból később *é* hang jött létre, majd ez a 13–14. századra megrovidult.

Az *eü* diftongussal a *Morzolfeu* szórványunkban találkozhatunk. A *fej* ~ *fő* szavunk ősi örökség, amely az ómagyar korra *feγ* alakot nyer (TESz.), a *γ* még az ómagyar korban *ü* hanggá vokalizálódik, így létrejön az oklevelünk korában is megfigyelhető *eü* diftongus.

4.4. A mássalhangzók feltételezett rendszere

2. táblázat

Az eredeti oklevél mássalhangzóinak feltételezett rendszere

	Zárhangok	Nazálisok	Spiránsok	Affrikáták	Likvidák
Bilabiális	$p - b$	m	$\beta (\sim v)$		
Labiodentális			f		
Dentálveoláris	d	n	sz		l, r
Posztalveoláris			s		
Palatális				$dzs (\sim gy)$	
Veláris	$k - g$		χ		

A mássalhangzók mai rendszerével összevetve az eredeti oklevél szórványai-ból hiányzik a t , az ny , a j , a z és a cs hang¹⁹, melyek ugyan biztosan megvoltak az ómagyar kori mássalhangzórendszerben, gyér szórványanyagunkban azonban nem tűnnek fel. Később alakulnak ki vagy szilárdulnak meg a ty , gy , v , zs , h , c , dz és a dzs hangok. E fejezetben csupán a problémákba ütköző mássalhangzókat tárgyalom.

Ha a *Hurhyda* helynevünk valóban mássalhangzóval kezdődne, akkor ez csakis χ hang lehetne, hiszen a $\chi > h$ változás csak a 11–13. század között zajlik le (GERSTNER 2018: 113–114), bizonyára oklevelünk keletkezése után. Ebből kifolyólag a *-hida* utótag biztosan veláris zöngétlen spiránssal hangzik (alán χ hangra rekonstruálható), ám az előtag χ kezdőhangjában nem lehetünk biztosak. Az *úr* szavunk eredete bizonytalan, forrásainkban azonban nem találunk olyan példát, ahol χ kezdőhanggal szerepelne e szó: az EWUng. finnugor **ur3* alapszót feltételez; 1015: *ab occidente (...) Vr* hatara (DHA. 1: 78); 1075/1124/1217: *kerestur* (TESz.); 1195: *Wimagguc uromc iften kegilmet* (HB.); 1270: *Vr* (FNESz.). Mivel az oklevelünk *Hurhyda* szórványa az *úr* szó egyik legrégebbi írásos emléke, nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy az alapszó, illetve helynév alkalmi jelleggel (térbeli és időbeli korlátokkal) protetikussal bővült. Az *uszít* igének is volt h szókezdős alakváltozata: 1568: az ebeketis utanna *huzettsa*; 1591: *Huzitsatok* (TESz.), ám az *uszít* alapja feltehetően az $u \sim hu$ indulatszó (TESz.), kettőssége ezzel magyarázható. Mivel a szóeleji mássalhangzónak nincs etimológiai magyarázata, és a történeti és tájnyelvi adatok sem szólnak e szókezdő mellett, ezért minimálisnak tekintem annak a lehetőségét, hogy ez a h hangértékkel rendelkező betű lenne.

Számolhatunk ugyanakkor hangérték nélküli h -val. TÓTH VALÉRIA értekezett a „hangérték nélküli” h betűkről, amelyeket pusztán írássajátosságoknak nevez, s néhány példát is felhoz – *her* (ér), *herdeu* (erdő), *herestwyn* (eresztvény) – (2004: 325). Szép számmal bukkanhatunk ugyanakkor ilyen néma h -kra a régi magyar személynevek írásos alakjaiban is. Az ASznt. többek között felhossa a *Hunuca* ~ *Unuca*, *Huranus* ~ *Uranus* kettősséget, de szemléletes példa a *Hocus*, *Okus*, *Ucus*

¹⁹ És hiányzik a korai ómagyar korban még jelen levő $-y$ -, ennek hiánya szintén szórványaink csekély számának rovására írható.

'okos' név is. Valószínű, hogy szórványunk esetében is erről van szó, s a későbbi másolók nem tudtak mit kezdeni vele, nem tudták értelmezni a kezdőbetűt, ezért tévesen átjavították *Luhida* és *Cuhida* alakká, hogy értelmet adjanak ('Lóhida' illetve 'Kőhida') a helynévnek. Mivel azonban mindhárom átirat szórványának kezdőbetűje eltérő és korrekción esett át (DHA. 52), ezért azzal is számolnunk kell, hogy talán a scriptor vagy a másoló tévedett a helynév rögzítése során, s tévedésből jegyezte le a szóeleji mássalhangzót.

Az *Apurig* -ig utótagja – mint azt már korábban is tárgyaltam – bizonytalan eredetű, s hangtörténeti változásai problémákat vetnek fel, mindazonáltal a *g* betű mögött valószínűleg *dzs* ~ *gy* hangot kell feltételeznünk. A kihalt *igy* ~ *ügy* legnagyobb valószínűség szerint az uráli **bete* 'víz' alapszóra vezethető vissza (l. PELCZÉDER 2017: 104 is), ebből jött létre szóhasadással, feltehetően az ugor vagy a korai ősmagyar korban. Az *igy* létrejött szó a *víz* alakváltozatoként létezhetett, majd a víznevek utótagjaiban bukkant fel (SzófSz., TESz., EWUng.). Az *-igy* ~ *-ügy* alakhoz vezető úton a szókezdő *β*-nek el kellett tűnnie, ez azonban nem példátlan a nyelvtörténetben – 1195: *Wimagguc* uromc iften kegilmet ez lelic ert (HB.); és még *viola* > *ibolya*; *Vigor* > *Igar* (PELCZÉDER 2017: 104). A többelseji *z* ~ *d* váltakozásra is bőven találunk példát: *bűz* ~ *büdös*, *vizes* ~ *vides*, *izes* ~ *édes*, *ez/az* ~ *ide/oda*. Erre a *z* ~ *d* váltakozásra, illetve *d* > *gy* változásra HONTI LÁSZLÓ ad bővebb hangtörténeti magyarázatot (HONTI 2018: 23).

A *Sool* helynév az egyházi latin közvetítéssel a nyelvünkbe került *Saul* személynévből ered, felvethető azonban, hogy az oklevél keletkezésének idejében ennek *l* betűje *l* vagy *l'* hangot jelöl. Az *l* > *l'* palatalizáció zömmel az ómagyar kor közepére tehető, oklevelünk azonban az ómagyar kor elején íródott, így valószínűleg Szent István korában még nem érintette a változás a szórványt. Első királyunk korában – ha valóban szerepelt az eredeti oklevélben is – még *l* hangként ejtették, a palatalizáció felbukkanása a 13. század első felétől adatható: 1237–1240: *Salya* (KNEZSA 1952: 32) –, s csak a 14. századra terjed el: 1327 e.: *Soly* (FNESz.); 1372: „Es ad *foljō* vyzett es kutforraffokot ynnotok” (TESz.). Mindenesetre az bizonyos, hogy a szórvány az átirás korára datálható, ekkorra pedig már palatalizálódhatott a benne levő *l* hang.

5. Az oklevél szórványainak toldalékmorfémái. Oklevelünk szórványai mondattani vizsgálat alá nem vethetők, ugyanis magyar mondatok nem szerepelnek benne, ellenben van három olyan szórvány, amelyen toldalékmorfémát találunk.

Az egyik ilyen szórvány a *Fyley*. A személynévből származó helynévnek két etimonia is elképzelhető: a *fül* köznév és a *Philippus* személynév (FNESz. *Filkeháza*). Utóbbit fogadja el N. FODOR JÁNOS, aki kiemeli, hogy míg a *Fil* személynév igen ritka, addig az ebből képzett *File* már gyakori, végsősoron egyházi személynév (2010: 95). SLÍZ MARIANN Anjou-kori személynévtára sem a magyar, sem a latin származtatást nem zárja ki, szókezdő *f* betűvel a magyar *fül* szóból vezeti le (2011: 136–137), *ph*-s helyesírással a latin *Philippus* személynévből származtatja (2011: 429). Mindazonáltal tudjuk, hogy az *f* hang helyesírása *f* ~ *ph* ingadozást mutat, így a *Philippus* névből származó *File* alak írható szókezdő

f betűvel és *ph* betűkapcsolattal is. Amennyiben a *fül* köznévből származó személynév a helyes származtatás, úgy számolnunk kell vele, hogy az ómagyar kor elején, 1075-ben például *Filu* alakban ismeretes (TESz.). A közszoí *fül* etimonnal ugyanakkor a továbbiakban nem számolunk, sokkal valószínűbbnek tűnik ugyanis, hogy a *Philippus* latin személynévből eredeztethető a helynév alapjául szolgáló magyar személynév. Az ómagyar korban az idegenből átvett személynéveket gyakran pusztán az első szótagjukra rövidítették (*Fil*), s valamilyen becézőképzővel látták el (esetünkben az *-é > -ë > -e* vagy *-ej* képzővel), így a *Philipp(us)*-ból megkapjuk a *File* alakot (PAIS 1925: 109–112; N. FODOR 2010: 95).

Feltehetően ilyen változásokon ment keresztül az *Avsy* szórvány utolsó magánhangzója is. A helynév valószínűleg az *Ős* személynévre vezethető vissza, amelynek közszoí eredete van (FNESz.), azonban az ómagyar kor elején mind a közszonak, mind a személynévnek véghangzóval kellett bírnia, vö. pl. 1138: *Esu* (TESz.). A szónak volt *i ~ ü* szabad és *e ~ ë* kötött végvokálisa, ezen *e* fonémához járult az *-i* lativusrag vagy személynévképző, esetleg helynévképző, ami ebben az esetben később nem *é* hanggá, hanem *i*-vé monoftongizálódott. A palatális hangrendű szavakban ugyanis mindig *é* vagy *i* változatok találhatók, és nem példátlan, hogy ugyanazon nyelvemléken belül mindkét változat előfordul, ahogyan azt a HB.-ben is látjuk a birtokos személyjel kétféle realizációjaként: *gimilce tvl*; *lilki ert* (E. ABAFFY 2003b: 338). E hosszú *i* a 13–14. században – csakúgy, mint az *é* – lerövidül, így létrejön a későbbi *i ~ ë ~ e* szóvég.

A *Hurhyda* helynév utótagja az alán eredetű *híd* jövevényt szó ómagyar kori birtokos személyjeles alakja, a *hidá* (TESz.). Az eredeti oklevélben minden bizonnyal *á* hangot kell feltételezni a helynév végén, ami csak később, a 13–14. században rövidült *a* hanggá.

6. Az eredeti oklevél szórványainak hangjelölése. Az alábbi táblázat kizárólag oklevelünk szórványanyaga alapján készült, s minden jegyzésmód mellé csupán egy példát állítottam.

3. táblázat

A rekonstruált szórványok hangjelölési rendszere

Jel	Hang
<i>a</i>	ä: <i>Cari</i> [Käri] ä ~ a: <i>Apurig</i> [Äporidzs ~ Aporidzs] á: <i>Hurhyda</i> [Ur̥idá]
<i>b</i>	b: <i>Bergeni</i> [Bërgëni]
<i>c</i>	k: <i>Colon</i> [Kolon]
<i>d</i>	d: <i>Hurhyda</i> [Ur̥idá]
<i>e</i>	e: <i>Wesprem</i> [βeszprēm] ë: <i>Bergeni</i> [Bërgëni]
<i>ey</i>	eĭ: <i>Fyley</i> [Fileĭ]
<i>eu</i>	eü: <i>Morzolfeu</i> [Morszolfeü]

<i>f</i>	f: <i>Morzolfeu</i> [Morszolfeű]
<i>g</i>	g: <i>Bergeni</i> [Bërgëni] džs ~ gy: <i>Apurig</i> [Àporidžs ~ Aporigy]
<i>h</i>	χ: <i>Hurhyda</i> [Urχidá]
<i>i</i>	i: <i>Apurig</i> [Àporidžs]
<i>l</i>	l: <i>Morzolfeu</i> [Morszolfeű]
<i>m</i>	m: <i>Morzolfeu</i> [Morszolfeű]
<i>n</i>	n: <i>Bergeni</i> [Bërgëni]
<i>o</i>	o: <i>Colon</i> [Kolon]
<i>p</i>	p: <i>Apurig</i> [Àporidžs]
<i>r</i>	r: <i>Hurhyda</i> [Urχidá]
<i>s</i>	s: <i>Vyssegrad</i> [Bisëgrád] sz: <i>Wesprem</i> [Beszprëm]
<i>u</i>	u: <i>Hurhyda</i> [Urχidá] o: <i>Apurig</i> [Àporidžs]
<i>v</i>	β ~ v: <i>Vyssegrad</i> [Bisëgrád ~ Visëgrád]
<i>w</i>	β ~ v: <i>Wesprem</i> [Beszprëm ~ Veszprëm]
<i>y</i>	i: <i>Hurhyda</i> [Urχidá]
<i>z</i>	sz ²⁰ : <i>Morzolfeu</i> [Morszolfeű]

Mint arról már szó esett, az ómagyar kor korai nyelvelmékeit igen nehéz helyesírás-történeti elemzések alá vetni, hiszen – noha Szent István korában honosul meg hazánkban a királyi kancellária (KNIEZSA 1952: 9) – egységes helyesírásról még hosszú időn keresztül nem beszélhetünk. Éppen ezért következetességet nem várhatunk el, sőt, gyakran ugyanazon nyelvelmékeken belül is eltérő hangjelölési gyakorlatokat tapasztalhatunk. Emellett azért is kell óvatosan eljárunk a helyesírás-történeti vizsgálatokkal, mert az eredeti diploma nem maradt korunkra, csupán átiratokból ismerjük, és bár egy korábbi szakaszban megkíséréltem elválasztani egymástól a kronológiai rétegeket, így is könnyen előfordulhat, hogy egy Szent István korához közelinek vélt szórvány valójában az átirat korához közelítő helyesírási állapotot tükröz. Végezetül azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy általános következtetéseket csak igen korlátozottan lehet levonnunk, gyér szórványanyagunk ugyanis ezt csak nagyon mérsékeltten teszi lehetővé.

Ha a szórványaink hangjelöléseit tanulmányozzuk, akkor – miként ez a fentebbi táblázatban is látható – az *u* betű *u* és esetleg *o* hangot jelöl, abban az esetben azonban, ha a betűkapcsolat második tagjaként jelenik meg, akkor a félhangzó hangértéke már *ü*.

²⁰ Az *sz* > *c* affrikálódásról a *Marcal* esetében csupán a 14. századtól vannak adataink – 1332–1337: *Marchali* (FNESz. *Marcali* alatt); 1380: *Marchalteu* (FNESz. *Marcaltő* alatt) –, így tehát Szent István korában, de valószínűleg még az átiratok korában is *sz* hanggal lehetett ejtendő a helynév.

Felfedezhetünk egy esetleges rendszerszerűséget az *i* hangok jelölésére. Hét (és ha az *Avsy* hosszú *-i* hangját is figyelembe vesszük, akkor nyolc) előfordulásából ötször *y* betűvel lett rögzítve, háromszor pedig *i* betűvel. Talán szabályosságot fedezhetünk fel a hang helyzetének szempontjából: hangsúlyos helyzetben mindig *y* betűt látunk (*Vyssegrad*, *Fyley*, *-hyda*), hangsúlytalan helyzetben – ha nem toldalékról van szó – pedig *i* betűt (*Cari*, *Bergeni*, *Apurig*), ez a megállapítás azonban csak akkor helytálló, ha az *Apurig* -ig utótagja ekkor már nem élhet önálló lexémaként, csak víznevek utótagjaként, hangsúlytalan helyzetben. Mint arról már szó esett, az *-i* lativusrag vagy személynévképző pedig *y* betűvel van jelölve. Hogy azonban ez egy tudatos és következetes döntése volt a scriptornak, azt nem állíthatjuk biztosan, hiszen az oklevelünk gyér szórványanyaga ezt nem engedi meg.²¹

Bilabiális zöngés spiránssal (amely bizonyos szavakban már *v*-vel is váltakozhatott) két esetben találkozunk, mindkét esetben más betűvel rögzül. A *v* és *w* betű kettőssége nem meglepő, írástörténetünk kezdetén a *β*, *u* és *ü* hangot egyaránt jelölték *u*, *v* és *w* betűvel. Ez azonban nem hangjelölési sajátosság, hanem paleográfiai, hiszen nem bírtak hangmegkülönböztető funkcióval: „kezdetben teljes szabály nélkül mind a három hang jelölésére vegyesen alkalmazták” (KNIEZSA 1952: 15).

Korábban már szó esett a *Cari* *c* betűjének problematikájáról. KNIEZSA rámutat, hogy a 11. század első felében még kialakulóban volt egy olyan szabály, amelynek alapján ha a *k* hangot követő magánhangzó veláris, akkor a *k* hangot jelölő betű *c*, amennyiben pedig palatális magánhangzó követi, akkor *k* betűvel jelölendő (1952: 20). KOROMPAY KLÁRA is kiemeli, hogy a *c* betű *k* hangértékben *e*, *é*, *i*, *í* előtt nem szerepelhet a középkori latin kiejtés sajátosságai miatt (2003: 284). Az *a* betű itt minden bizonnyal *ā* hangot jelöl, ami palatális, ennek értelmében pedig nem *c*, hanem *k* betűt várhatnánk el. Az *ā* hang *a* betűvel való jelölése azonban arra utalhat, hogy a scriptor nem a hangok, hanem a betűk síkján alkalmazta a szabályt, ugyanakkor tudvalevő, hogy az *ā* és *ä* fonetikai helyzete, illetve hangbenyomása igen közeli (E. ABÁFFY 2003b: 328). Így a középkori latin kiejtés miatt kialakult hagyomány okán az *a* betű elé a megszokott módon *c* betűt jegyzett, nem véve figyelembe a mögötte álló hang palatális jellegét.

Ha egy oklevél szórványanyagát helyesírás-történeti szempontok alapján vizsgáljuk, akkor nem elhanyagolható kérdés az sem, hogy ki, illetőleg milyen nemzetiségű volt az oklevél scriptora. Más hangjelölési szabályokat követ ugyanis egy itáliai, egy francia és egy német scriptor, különböző kancelláriáknak különböző hagyományai vannak. Erre a mi oklevelünkben is akad példa, az *sz* hang *z* betűvel történő jelölése ugyanis korabeli német sajátosság (KOROMPAY 2003: 284), ami nem is meglepő, figyelembe véve, hogy oklevelünk auctora a történészek álláspontja szerint Heribert C.

Oklevelünk a hosszú magánhangzókat nem különbözteti meg a rövidektől, az *ā* hangot *a* betűvel rögzíti, az *ī*-t *y* betűvel jelöli. (A *Sool* kettőzött *oo* betűje

²¹ Sőt, a pannonhalmi alapítólevél scriptorának szintén Heribert C-t tartják, abban a forrásban pedig a rendszerszerűség nem figyelhető meg.

valószínűleg hosszú *ó* hangot jelöl, ezt azonban dolgozatomban nem tekintem relevánsnak, mert e szórvány mindenképpen az átírás korának helyesírását tükrözi, nem pedig Szent István koráét.)

7. Összegzés. Dolgozatomban arra vállalkoztam, hogy Szent István király veszprémi püspökség számára kiállított adománylevelét – ami csupán átiratokban maradt korunkra – meghatározott nyelvtörténeti szempontok alapján vizsgálat alá vessem, ennek keretei között a diploma szórványanyagából hangtörténeti, helyesírástörténeti és morfológiai tanulságokat kívántam levonni. Az oklevél átírt jellege miatt azonban az elemzések előtt meg kellett határoznom a vizsgálandó szórványok kronológiai besorolását. A kronológiai meghatározás eljárásában irányadó volt számomra a SZÖKE MELINDA munkájában (2015) kifejtett módszertan, ennek alapján az átiratok lejegyzéseiben mutatkozó egyezések és különbségek szerint igyekeztem feltárni az átiratok jellemző jegyeit. Így tehát a kronológiai meghatározást a következő szempontok mentén végeztem el: 1. Az egyik legfontosabb szempont a hangjelölés vizsgálata, ebben pedig KNEI ZSÓFIA munkái voltak nagy segítségemre. Ennek alapján tudható például, hogy a *Morzolfey* -u betűs alakja a releváns és nem a *w*-s. – 2. Segítségemre volt a toldalékmorfémák vizsgálata, ennek alapján például feltételeztem, hogy az *Avsy* és a *Fyley* utolsó betűje ugyanazon képzővel bír. Tudjuk, hogy a *Fyley* helynév mai neve *Füle*, a *Fyseu* előfordulás tehát kizárható. – 3. A helynevek mai alakjait is segítségül hívtam. Például ha tudjuk, hogy a helynév mai alakja *Börgönd*, akkor ebből arra következtethetünk, hogy a *Beren* alak kizárható. – 4. Természetesen etimológiai szempontokat is figyelembe kellett venni. Így tehát feltételezhető, hogy az *Apurig* -ig utótagja az alapnyelvi **βete* lexémára rekonstruálható -*igy* ~ -*ügy*, ennek értelmében az -*is* végződésű alak kizárható. – 5. Mindezek mellett egyes kérdések eldöntésében az is előremutatónak bizonyult, hogy összehasonlítottuk: az adott személynév, helynév vagy köznévi más korabeli oklevelekben milyen alakban, helyesírással jelenik meg. A *híd* szót az OKISZ. a 13. század második feléig szinte kizárólag *y* betűvel adatolja, amiből arra lehet következtetni, hogy esetünkben is az *y*-nal írt alak az eredetibb.

Az alábbi táblázatban a három átirat szórványainak előfordulásai láthatók, közülük félkövérrel jelölöm azokat, amelyeket a fenti módszer alapján Szent István korára datáltam:

4. táblázat

A szórvány-előfordulások összesítése

IV. Béla korára datált átirat (+1257/1263 u.)	Tihanyi konvent átirata (1295 körül)	Tihanyi konvent átiratának másolata (1469)	A Szent István korabeli helynevek hangtani rekonstrukciója
Cari	Cari	Cari	[Käri]
Colon	Colon	Colon	[Kolon]
Avsy	Avsi	Avsi	*[Üsi]

Beren	Bergeni	Bergeni	[Bërgëni]
Morzolfew	Morzolfeu	Morzolfeu	[Morszolfëü]
Apurig	Aperig	Apuris	[Äporidzs ~ Äpuridzs ~ Aporigy]
Fyley	Fyseu	Fyseu	[Filej ~ Filej]
Hurhyda	Luhida	Cuhida	[Urɣidá]
Wesperen	Wesprem	Wesprem	[βeszprëm ~ Veszprëm]
Vyssegrad	Wsagrad	Wsagrad	[βisëgrád ~ Visëgrád]
Sool	–	–	*[Saul]

Célom az volt, hogy bemutassam, a kronológiai besorolás során meghatározott és kiemelt alakok értelmezhetők és elemezhetők az eredeti, már elveszett oklevél korára. Ennek alapján új hangtörténeti, morfológiai, helyesírási következtetésekkel kívántam gazdagítani ezt az egyébként adatszegény kort, a korai ómagyart. E módszer kipróbálható más korai ómagyar kori interpolációban ránk maradt okleveleken is.

Egyetértek tehát azok álláspontjával, akik szerint kellő óvatossággal és egy kifejezetten ilyen jellegű oklevelekre kidolgozott módszerrel az átiratban, hamisítványban vagy interpolációban ránk maradt diplomákat is integrálni lehet a nyelvtörténeti kutatásokba. Az általam elvégzett kronológiai besorolással, majd az ezt követő elemző vizsgálatokkal igyekeztem bővíteni az egyébként igen adathiányos korai Árpád-kor korpuszát, illetőleg a levont következtetésekkel kívántam hozzájárulni a nyelvtörténeti diskurzushoz.

Kulcsszók: szórványemlék, interpolált oklevél, szórványrekonstrukció, korai ómagyar kor.

Hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003a. Hangtörténet. Az ősmagyar kor. In: *MNyT.* 106–128.
 E. ABAFFY ERZSÉBET 2003b. Hangtörténet. Az ómagyar kor. In: *MNyT.* 301–351.
 ÁSzt. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár 1000–1301.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.
 BÁRCZI GÉZA 1951. *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék.* Nyelvészeti Tanulmányok I. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 BÁRCZI GÉZA 1962. A finnugor zárhangok ősmagyar kori történetéhez. *Magyar Nyelv* 58: 1–10.
 BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegei.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
 BENKŐ LORÁND 1998. Az ómagyar nyílt *e* hangszínéről. In: HAJDÚ MIHÁLY – KESZLER BORBÁLA szerk., *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára.* ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke, Budapest. 21–28.

- DAI. = VII. Biborbanszületett Konstantinos: De administrando imperio. [A birodalom kormányzásáról.] In: MORAVCSIK GYULA, *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 30–51.
- DHA. = *Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia. 1. Ab anno 1000 usque ad annum 1196*. Edendo operi praefuit GEORGIUS GYÖRFFY. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. LORÁND BENKŐ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- ÉRSZEGI GÉZA 1986. Oklevéltan. In: KÁLLAY ISTVÁN szerk., *A történelem segédtudományai*. Budapest, ELTE Bölcsészettudományi Kar. 12–28.
- ÉRSZEGI GÉZA 2010. I. (Szent) István adománylevele. In: HERMANN ISTVÁN–KARLINSZKY BALÁZS szerk., *Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére*. A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 22. Veszprém. 9–32.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. 4., bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- GERSTNER KÁROLY 2018. Hangtörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Kiadó, Budapest. 103–128.
- P. HIDVÉGI ANDREA 1955. Adalékok Anonymus nyelvjárásához. *Magyar Nyelv* 51: 17–23.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései*. Akadémiai doktori értekezés. Debrecen.
- HONTI LÁSZLÓ 2018. Ósmagyar hangtörténeti talányok 2. U/FU/Ug *-t- > ősm. *-δ- > *z > m. -d(-) ~ -z(-). *Magyar Nyelv* 114: 23–43.
- KARLINSZKY BALÁZS 2016. A veszprémi székeskáptalan 1082. évi birtokösszeírását tartalmazó hamis oklevél keltezése. *Forráskutatás és Történeti Segédtudományok* 23: 65–85.
- KIS TAMÁS 2005. A veláris *j* a magyarban. *Magyar Nyelvjárások* 43: 5–26.
- KIS TAMÁS 2013. A „palatális” *džs* a magyarban. In: BENŐ ATTILA – FAZAKAS EMESE – KÁDÁR EDIT szerk., „...hogyan legyen a víznek lefolyása...”. *Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 267–295.
- KNIEZSA ISTVÁN 1928–1929. A magyar helyesírás a tatárjárásig. *Magyar Nyelv* 24: 188–197, 257–265, 318–327, 25: 27–34.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOROMPAY KLÁRA 1991. A névszójelezés. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana* 1: 259–282.
- KOROMPAY KLÁRA 2003. Helyesírás-történet. Az ómagyar kor. In: *MNyt.* 281–300.
- KRISTÓ GYULA 1986. A Kárpát-medence -grad ~ -grád utótagú helyneveiről. *Névtani Értesítő* 11: 31–41.
- MELICH JÁNOS 1957. A denominális -r névszóképző. *Magyar Nyelv* 53: 177–178.
- MNyt. = *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- N. FODOR JÁNOS 2010. *A Felső-Tisza-vidék késő középkori személyneveinek szótára (1401–1526)*. Magyar Névtani Értekezések 3. ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest.

- NÉMETH GYULA 1940. 1055: Kangrez. *Magyar Nyelv* 36: 326–327.
- OkISz. = *Magyar oklevél-szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Pótlék a Magyar nyelvtörténeti szótárhoz / Lexicon vocabulorum Hungaricorum. In diplomatibus aliisque scriptis quae reperiri possunt vetusto.* Gyűjt. SZAMOTA ISTVÁN. Szótárrá szerk. ZOLNAI GYULA. Hornyánszky, Budapest, 1902–1906.
- ORTVAY TIVADAR 1882. *Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végéig* 1. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, Budapest.
- ÓmOlv. = *Ó-magyar olvasókönyv.* Szerk. JAKUBOVICH EMIL – PAIS DEZSŐ. Danubia, Pécs, 1929.
- PAIS DEZSŐ 1925. A lat. *Philippus* magyar származékai. *Magyar Nyelv* 21: 109–114.
- PAIS DEZSŐ 1928a. Szórvány-nyelvmélek, szöveg-nyelvmélek. *Magyar Nyelv* 24: 338–340.
- PAIS DEZSŐ 1928b. *Ősbő.* Az anonymusi honfoglaláshagyomány hiteléhez. *Magyar Nyelv* 24: 92–95; 169–175.
- PELCZÉDER KATALIN 2017. Az *igy* ~ *ügy* lexéma problematikája. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 13: 103–116.
- PITI FERENC 1999. A veszprémi püspökség adománylevele. In: KRISTÓ GYULA szerk., *Az államalapítás korának írott forrásai.* Szeged. 95–99.
- SARNYAI VIVIEN 2022. A szövegbe illesztés módjai Szent István Veszprémi püspökségnek kiállított adománylevelében. *Névtani Értesítő* 44. (Megjelenés előtt.)
- SÁROSI ZSÓFIA 2003a. Morfématorténét. Az ősmagyar kor. In: *MNyt.* 129–172.
- SÁROSI ZSÓFIA 2003b. Morfématorténét. Az ómagyar kor. In: *MNyt.* 352–370.
- SLÍZ MARIANN 2011. *Anjou-kori személynévtár (1301–1342).* Históriaantik Kiadó, Budapest.
- SZEGFÜ MÁRIA 1992. A névszóképzés. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana* 2: 268–320.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2008. A Tihanyi alapítólevél *kangrez* szórványáról. *Helynévtörténeti tanulmányok* 3: 29–52.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2009. Terminológiai széljegyzet a Tihanyi alapítólevél kétnyelvű helymeghatározásaihoz. *Magyar Nyelv* 105: 62–68.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010a. A nyelvi kölcsönhatás nyomai korai ómagyar okleveleinkben. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA szerk., *Nyelvelmélet és kontaktológia.* Piliscsaba 71–86.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010b. Helynevek beillesztése korai latin nyelvű okleveleink szövegébe. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 33–45.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2013. Analógia – diakrón szemmel. In: KÁDÁR EDIT – SZILÁGYI N. SÁNDOR szerk., *Analógia és modern nyelvleírás.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 215 – 234.
- SZENTPÉTERY IMRE 1903. A veszprémi püspökség alapítólevele. *Századok* 37: 297–307.
- SzófSz. = BÁRCZI GÉZA, *Magyar szófejtő szótár.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1941.
- SZÓKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata.* A Magyar Névarchívum Kiadványai, 33. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976. + *Mutató.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.

- THOROCZKAY GÁBOR 2016. *Ismeretlen Árpád-kor. Püspökök, legendák, krónikák*. L'Harmattan, Budapest.
- TÓTH VALÉRA 2004. Az inetimologikus mássalhangzók a régi magyar helynevekben. *Magyar Nyelv* 100: 321–331.
- WICHMANN GYÖRGY 1927. Magy. *igy, ügy* 'fons; aqua, fluvius'. *Magyar Nyelv* 23: 353–354.

St. Stephen's donation charter of the episcopate of Veszprém as a source of the history of the Hungarian language

There are negligible authentic remnants from the early periods of the Hungarian language, because a significant part of the charters did not survive the ages in their original form. However, if an appropriate method is applied to the research of these interpolated charters, it is possible to enrich the field of historical linguistics with valuable new sources. St. Stephen's donation charter of the episcopate of Veszprém from 1009 survived only in an interpolated form; however, if the remnants are categorized with linguistic analysis in a proper chronological layer, the original charter's corpus of remnants is possible to be reconstructed by the comparison of transcriptions. The main focus of the paper is the reconstruction of the corpus of remnants of the lost but original charter of St. Stephen, as well as an analysis of the reconstructed data from a morphological, phonemic, and historical orthographic point of view.

Keywords: early remnant, early document, deed of foundation of the episcopate of Veszprém, geographical names, historical toponyms.

SARNYAI VIVIEN
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem